

SAMIZDAT

GESCHIEDENIS VAN DE
RUSSISCHE ONDERGRONDSE

MANTEAU

INHOUD

Woord vooraf	9
HOOFDSTUK 1 Voorgeschiedenis: Censuur in Rusland van de 18de tot de 20ste eeuw	11
De grote hervormer	11
De filosofe op de troon	16
De reactie op de Franse Revolutie	26
De hoop van de liberalen	26
De stilte van het kerkhof	30
De tsaar-bevrijder	39
De reactie	42
De laatste tsaar	45
Revolutie	49
NEP	55
Stalin	59
HOOFDSTUK 2 De dooi 1953–1968	85
Het eerste schandaal	98
Brezjnev	106
Het ontstaan van samizdat en tamizdat	107
HOOFDSTUK 3 Kroniek van de dooi 1953–1968 Censuur in de Sovjet-Unie 1917–1990	119 129

HOOFDSTUK 4	De Beweging voor de Rechten van de Mens	145
	Het begin (1953–1964)	146
	De eerste protestacties (1965–1968)	151
	De hoge vlucht (1968–1972)	155
	De KGB over de samizdat	163
	Nieuw elan	169
	Na de detente (1980–1986)	178
HOOFDSTUK 5	De literatuur van de samizdat & tamizdat	181
	Verwerken van verleden en heden	181
	De politieke samizdat	196
	De literaire samizdat	211
	Balans	239
	Lexicon	242
	Bibliografie	245
	Illustratieverantwoording	249
	Index	250

WOORD VOORAF

Onder Stalin (1924–1953) bestond geen intellectuele vrijheid in de Sovjet-Unie. Aan de leer van het marxisme-leninisme kon en mocht niet getwijfeld worden. Met de dood van de dictator trad een lichte *dooi* op, die de mensen de moed gaf om wat openlijker te spreken en te schrijven over wat hun in de duistere jaren van Stalins alleenheerschappij overkomen was. Maar die vrijzinnige gedachten waren nauwelijks haalbaar voor de pers. De schrijvers gingen ondergronds. Dit was de *samizdat* – het circuit van afgekeurde of niet aan de autoriteiten voorgelegde geschriften die onderhands circuleerden. Meestal in enkele kopieën, primitief en niet-professioneel. Maar de intellectuele honger na dertig jaar winterslaap was groot, de *samizdat* sloeg aan en was in enkele jaren tijd in de hele Sovjet-Unie verspreid. Met de jaren vonden de auteurs van de *samizdat* contact met buitenlandse correspondenten, die hun geschriften het land uit smokkelden en in het Westen lieten publiceren. Dit heet de *tamizdat*. Veel van wat in de *samizdat* en *tamizdat* circuleerde, bereikte de Sovjetburgers ook via de uitzendingen van westerse radiostations die in het Russisch uitzonden naar de Sovjet-Unie.

Dit boek schetst de geschiedenis van de *samizdat* en de daaruit voortvloeiende *tamizdat*, beschrijft uitvoerig de voor geschiedenis van de censuur in Rusland (waarom had Rusland een ondergrondse pers nodig?) en eindigt met het tijdperk van *perestrojka* en *glasnost* en het afschaffen van de censuur in 1990. Toen werd Rusland een democratisch land met vrijheid van woord en pers. Sinds ongeveer 2012 begon het regime evenwel weer de duimschroeven aan te draaien en de media

aan banden te leggen, zodat heel wat kritische journalisten en schrijvers het land moesten verlaten of wensten te verlaten. De rol van samizdat wordt nu gespeeld door het internet, maar ook dat probeert het regime aan banden te leggen.

De toekomst zal uitwijzen wie aan het langste einde trekt.

E.W.

Mei 2024

CENSUR IN RUSLAND VAN DE 18DE TOT DE 20STE EEUW. DE VOORGESCHIEDENIS

De grote hervormer

Door de hervormingen en de modernisering van Rusland onder Peter de Grote (1682–1725) kwam het land in contact met het Westen en de nieuwe ideeën die daar sinds het midden van de 17de eeuw opgang deden, de zogenaamde verlichting. Daarvoor waren de contacten beperkt. Door het land open te gooien voor buitenlanders, die uitgenodigd werden om het land mee te moderniseren, kreeg de bovenlaag toegang tot westerse ideeën. Zoals vaker in de Russische geschiedenis kwamen deze moderniseringsplannen van hogerhand. Peter I eiste van zijn onderdanen volledige medewerking en steun aan zijn projecten, waarvan hij dacht dat ze voor iedereen goed waren. Maar niet iedereen was enthousiast om mee te werken aan dit grandioze plan. In het noordwesten van het land, op 700 kilometer van Moskou, besliste Peter een nieuwe stad te bouwen, helemaal uit het niets, zonder verbindingswegen, zonder infrastructuur, zonder fabrieken, alles ontbrak. Lijfeigenen uit alle uithoeken van het land werden opgetrommeld om op de moerassige grond rond de Neva een totaal nieuwe stad uit de grond te stampen – Sint-Petersburg. Onder de geestelijkheid was er nogal wat

➤ Portret van Peter I door Jean-Marc Nattier 1717

verzet en daarom verordende de tsaar dat het voor monniken verboden was om in hun cel te schrijven. Gemor onder het volk kwam tot uiting in *podmjotnye pis'ma* (ondergeschoven brieven), anonieme brieven of pamfletten die ergens achtergelaten werden waar ze gemakkelijk gevonden konden worden door degene voor wie ze bedoeld waren. In 1715 verordende Peter dat dergelijke brieven ter plaatse verbrand dienden te worden door de vinder, in het bijzijn van getuigen én zonder ze geopend te hebben. In 1726 werd daaraan toegevoegd dat dergelijke 'propaganda' tegen de regering bekendgemaakt moest worden aan de overheden; wie daaraan verzuimde, kreeg de doodstraf.

Het bekendste voorbeeld van een draconische maatregel tegen geschriften die geen officiële toestemming hadden, was het boek van Ivan Pososjkov *Kniga o skoedosti i bogatstve* (Boek over armoede en rijkdom), dat hij schreef in 1724. Daarin zette hij een Russische variant van het mercantilisme uiteen: de lijfeigenschap moest ingeperkt worden, de lijfeigenen moesten niet het eeuwig bezit van de landheren, maar van de staat zijn. Wie overdreven prijzen voor zijn waren vroeg, moest gestraft worden. Vooral de koopmansstand moest een grote rol spelen in het welzijn van de natie. Het boek kwam in 1725 uit, maar de autoriteiten waren niet gediend van Pososjkovs voorstellen – hij werd opgesloten in de Petrus-en-Paulusvesting, waar hij in 1726 overleed.

Aangezien het analfabetisme onder het Russische volk massaal was, werd ook het gesproken woord niet veronachtzaamd. Dit werd in de 18de eeuw het *Slovo i delo* genoemd (Woord en daad), wat neerkwam op het aangeven van hoogverraad. Er werd geen onderscheid gemaakt tussen hoogverraad en majesteitsschennis, en nalatigheid in het rapporteren van dergelijke misdaden werd op dezelfde wijze bestraft als de misdaad zelf. In 1698 liep een vrouw voorbij de lichamen van de terechtgestelde *streltsy* (boogschutters), die tijdens het

verblijf van Peter in het Westen aan het muiten waren geslagen. Iemand hoorde haar met een diepe zucht de vraag stellen: ‘Zijn ze wel echt schuldig?’ De uitspraak werd gerapporteerd, de vrouw en haar man werden gevangengenomen, gemarteld en na een lang proces verbannen. Ze werden niet ter dood veroordeeld, omdat er geen voorbedachte rade bewezen kon worden. Van dit ‘Woord en daad’ werd vaak misbruik gemaakt om met iemand af te rekenen of er iemand mee af te persen. Het systeem werd pas in 1762 afgeschaft.

Tot het midden van de 18de eeuw was het gedrukte woord in de ban van en onder de controle van kerkelijke en wereldlijke autoriteiten. Kritische stemmen uit het volk kwamen tot uiting, behalve in de ‘ondergeschoven’ brieven, in volksliedjes en in *loebki* (volksprentjes). De *loebok* was een eenvoudige houtsnede die iets vertelde over gebeurtenissen van de dag, nog het best te vergelijken met onze cartoons. De bekendste *loebok* is het satirische *De muizen begraven de kat*, een al langer bestaande volksprent die met de dood van tsaar Peter weer circuleerde en daarom gezien werd als een parodie op de begrafenis van Peter de Grote.

7 De muizen begraven de kat

Onder Elizaveta Petrovna (1741–1761), de dochter van Peter, werd de repressie verzacht, wellicht mede door de sterk toenevende Franse invloed. In een à twee generaties tijd had zich een culturele elite gevormd die in het Westen geweest was, vreemde talen sprak en openstond voor nieuwe ideeën. In 1755 werd in Moskou de eerste universiteit van het land geopend, de rijke adel stuurde zijn kinderen naar privéscholen of nam vreemde leraren in dienst. De pers en het aantal uitgeverijen namen toe, de universiteit van Moskou organiseerde publieke debatten, de eerste periodieke tijdschriften ontstonden. Maar de controle op het geschreven en gesproken woord bleef bestaan. Zo werd de vertaling van Alexander Popes *Essay on Man* tegengehouden, omdat de Heilige Synode (bestuur van de orthodoxe kerk) vond dat veel ideeën erin onverenigbaar waren met de Heilige Schrift en de wetten van de orthodoxe kerk. Mits er enkele wijzigingen aangebracht werden, kon het boek ter perse. Een eerste principiële bepaling van de censuur is te vinden in een verordening met betrekking tot het leerplan der professoren:

De Rector zal waakzaam de Professoren in het oog houden om er zich van te vergewissen dat zij hun colleges houden zoals het hoort en in overeenstemming met het plan dat door de Kanselarij goedgekeurd is, en dat zij niets zouden onderwijzen dat vijandig zou kunnen zijn jegens het Orthodox-Grieks-Russische geloof, de Regeringsvorm, of Goede Zeden.

Hier worden de principes geformuleerd waarop later de censuur gegrondvest zal zijn: het behandelde onderwerp mag geen uitdaging betekenen voor de officiële kerk, het politieke systeem, de goede zeden.

In 1755 begon de Academie der Wetenschappen een periodiek tijdschrift uit te geven onder de naam *Maandelijkse Werken*

tot Nut en Vermaak dienende. Een van de hoofdredacteuren was Michail Lomonosov, het veelzijdige Russische genie van de 18de eeuw. Hij stelde dat alle bijdragen voorafgaandelijk op een voltallige zitting van de leden der Academie onderzocht, besproken en goedgekeurd of afgewezen zouden worden. Hij gebruikte alle middelen om bepaalde artikels tegen te houden. Zo werd hij de censor van het tijdschrift *Troedoljoebivaja ptsjela* (De Bezige Bij) van zijn literaire concurrent Soemarokov, zodat hij diens parodieën op zijn eigen odes kon censureren! De vertwijfelde Soemarokov schreef in 1759:

Wegens een groot aantal redenen ben ik de titel en de rang van schrijver gaan verachten... Ik zeg vaarwel aan de Muzen voor altijd en zal nooit meer schrijven.

Soemarokov heeft zijn belofte niet gehouden.

De filosofe op de troon

De eerste jaren van het bewind van de nieuwe keizerin, Catherina II (1762–1796), waren beslist liberaal. Ze zat gekneld tussen haar eigen liberale ideeën en haar positie op de troon. Ze wilde niet raken aan het politieke systeem (alleenheerschappij, lijfeigenschap), maar wel burgerlijke rechten vrijwaren. Daar zijn heel wat voorbeelden van aan te halen. De *Encyclopédie*, die in Frankrijk verboden werd, mocht in Rusland worden gedrukt. Tegen hoogverraad en *lèse-majesté* werd niet zo hard meer opgetreden, ze koos voor menselijkheid en tolerantie in plaats van ruwheid en onderdrukking. In 1766 schreef ze in een brief aan d’Alembert:

➤ Catherina de Grote, de 'wetgeefster', met de *Nakaz* (instructie) in de hand. Portret van onbekende kunstenaar.

Vos climats doux et bénis délient l'esprit, le notre rude et engourdi ne saurait pousser si loin la pénétration: nous laissons les savants tout doucement s'occuper de leurs sciences et l'on ne brûle personne.

Maar toch werd ze geconfronteerd met geruchten die onder het volk de ronde deden over de 'moord' op haar man Peter III (die ze in 1762 van de troon had gestoten) en over een huwelijk met haar minnaar Grigori Orlov. Daarop gaf ze de volgende oekaze uit:

[...] er zijn in Rusland mensen van verdorven zeden en gedachten dewelke niet denken aan het algemeen welzijn en de rust, maar die aangestoken zijn door vreemde overtuigingen over zaken waar zij geen uitstaans mee hebben en waarover zij geen rechtstreekse inlichtingen hebben, en die aldus pogen ook andere zwakdenkenden te infecteren [...]

Hierin stond Catherina niet alleen: de meeste filosofen der verlichting vonden het gewone volk dom, onwetend en lichtgelovig.

De nieuwe trend wordt bevestigd door buitenlanders die in de tweede helft van de 18de eeuw in Rusland verbleven. Ze leggen getuigenis af van Catherina's liberale bewind en tolerantie ten overstaan van andere nationaliteiten en godsdiensten in het Russische Rijk. Een frappant voorbeeld van deze geestesgesteldheid is de prijsvraag die Catherina in de schoot van het in 1765 opgerichte Vrij Economisch Genootschap lanceerde over het allerdelicaatste vraagstuk in Rusland, namelijk het boerenprobleem. De prijs werd toegewezen aan Beardé de l'Abbaye (lid van de Academie van Dijon), die meende dat de boeren helemaal bevrijd moesten worden, mét bezit van land,

maar niet in één keer, wel geleidelijk. Catherina gaf de toestemming het werk te vertalen en te publiceren.

De grote gebeurtenis tijdens haar bewind is de samenroeping van de Commissie voor het Opstellen van een Ontwerp voor een nieuwe Grondwet (kort: de Wetscommissie). De afgevaardigden werden in alle uithoeken van het Rijk gekozen en vergaderden van juli 1767 tot januari 1769. De handleiding (werktekst) was de door de keizerin zelf opgestelde *Nakaz of Instruction de Sa Majesté Impériale Catherine II. Pour la Commission chargée de dresser le project d'un Nouveau Code de Loix. À St. Petersbourg*. Over de bedoelingen met haar *Nakaz* is heel wat te doen geweest. Voor haar critici was het haar uitsluitend om propaganda en publiciteit te doen. Dit vermoeden wordt gesteund door het feit dat de keizerin zelf haar *Instructie* in de belangrijkste Europese talen liet vertalen, zelfs in het Nieuwgrieks! In 1770 kwam een viertalige editie uit: in het Russisch, Latijn, Duits en Frans. Maar de *Nakaz* stuitte ook op heel wat kritiek. Beroemd is de uitspraak van Nikita Panin (haar mentor), die na de lectuur van haar ontwerptekst uitriep: 'Ce sont des axiomes à renverser des murailles.' Bekend is ook dat ze zich genoodzaakt zag bepaalde passages over de verzachting van het lot der boeren te schrappen. Merkwaardig is dat de keizerin op verschillende punten teruggefloten werd. Zo achtte de Academie absolute vrijheid van woord (zoals in Engeland) voor Rusland gevaarlijk, 'want zulke vrijheid gaat gepaard met ernstige misbruiken'. Het hoofdbestuur van de politie was wat 'satirische geschriften' betreft duidelijk:

De politie zal geen lasterlijke geschriften dulden of enige geschriften of boeken die een uitdaging betekenen voor de menselijke zeden of het menselijke leven; wanneer deze gevonden worden, zullen ze geconfisqueerd worden, met straf voor

degene die ze niet heeft aangegeven, en zullen ze vernietigd worden, na aan de Opperste Autoriteit gerapporteerd te zijn, en hun auteurs zullen niet ontsnappen aan een straf die beantwoordt aan de omstandigheden en de graad van belediging.

In feite was Catherina bijna de enige die vrijheid opeiste. Het historische hiervan is wel dat deze vraag van hogerhand kwam, dus niet van de onderdanen. De afgevaardigden van de Wetscommissie hadden dus de kans gekregen om vrij hun gedachten te uiten, maar hebben deze historische mogelijkheid niet gegrepen. Toch zal deze ervaring niet tevergeefs zijn geweest. In deze zin schreef de Franse consul Rossignol op 14 juni 1768: '[...] on ne sait si Catherine aura lieu de s'applaudir ou de se repentir d'avoir fourni à sa nation, accoutumée à une soumission aveugle, l'occasion de penser et de réfléchir sur ses intérêts.' Vermoedelijk ligt hier al het zaad van het latere conflict tussen overheid en samenleving.

De jaren die volgden op de Wetscommissie (1769–1774) staan bekend als het gouden tijdperk van de satirische tijdschriften. Opmerkelijk is dat ze hun bestaan te danken hebben aan het initiatief van de keizerin zelf. De bekendste uitgever was Nikolaj Novikov. In het inaugurale artikel voor zijn blad *Troeten* (De Hommel) deed hij een oproep tot zijn lezers bijdragen in te leveren, die allemaal gedrukt zullen worden 'met uitzondering van die bijdragen die gericht zijn tegen God, de regering, het algemeen fatsoen of het gezond verstand'. In deze tijdschriften ontstond een dialoog tussen de keizerin en de uitgevers. Catherina stelde milde satire voor, volgens haar motto 'Ridendo castigat mores' (al lachend de zeden kastijden). Kritiek of satire ad hominem (op de man) werd niet geduld. Dat uiteindelijk een einde kwam aan Novikovs satirische tijdschriften is wellicht te verklaren door de steeds openlijker maçonnieke geschriften, waar Catherina een hekel aan had.

Emmanuel Waegemans

Samizdat. Geschiedenis van de Russische ondergrondse

© 2024 Manteau / Standaard Uitgeverij nv,

Franklin Rooseveltplaats 12, B-2060 Antwerpen

en Emmanuel Waegemans

Vertegenwoordiging in Nederland:

New Book Collective, Utrecht

www.newbookcollective.com

Eerste druk augustus 2024

Omslagontwerp: Buro Blikgoed

Opmaak binnenwerk: Martijn Dentant, Armée de Verre Bookdesign

Omslagtekening: Michail Zlatkovski (Moskou)

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op welke wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

ISBN 978 90 223 412 09

D/2024/0034/234

NUR 680